

מאי "הדרן [עלך]"?

אוריאל פרנק

info@maanelashon.org

לאחר כל פרק של התלמוד מופיעות המילים "הדרן עלך", ובסיום לימוד מסכת נהוג לומר את נוסח ה"הדרן" המודפס בסיום המסכת¹.

משמעות המילה "הדרן" מעורפלת מעט.

ר' אליהו בחור במילון התלמודי "התשבי" (נדפס באיזנא שבגרמניה בשנת ש"א) הציע ש"הדרן" מלשון חזרה, ושני דרכים להסביר זאת:

א. יתכן ש"הדרן" הוא **שם** בצירוף כינוי: "הַדְרָנו" (= הַחֲזָרָה שלנו), כדברי רבי יעקב עמדין בהגהתו שם.

ב. יתכן שהוא הפועל הארמי "הַדְרַן", ופירושו: "הַדְרָנו", והסיומת "-ן" מציינת גוף ראשון, "מדברים" בזמן עבר². בדומה לכך ניתן להציע שפירושו "הקפנו, סיימנו ללמוד מתחלה ועד סוף", או "חזרנו, התאמצנו ללמוד"³.

מתשובה של רב האי גאון שמזכיר נוסח דומה לנוסח ה"הדרן" שלנו, משמע כהצעתו של ר' אליהו בחור שמדובר בלשון חזרה⁴.

יובל שנים מאוחר יותר הוצע פירוש אחר על ידי אחי המהר"ל מפראג, רבי חיים בן בצלאל מפרידברג, מחבר ספר הדקדוק "עץ חיים", בספרו "ספר החיים" (נדפס בקראקא, בשנת ש"ג), ש"הַדְרַן" הוא **שם עצם** בצירוף כינוי: "הַדְרָנו" (= הַהֲדָר שלנו)⁵.

עד ימינו נחלקו הדעות האם פירוש "הדרן" הוא מלשון חזרה או מלשון כבוד וקִדְר, או שזוהי לשון שמכוונת להיות דו משמעית⁶.

בדור האחרון מתפשט מנהג חדש: יש מוסיפים את המילים "בלי נדר" לפני "הדרן עלך"⁷. מי שמחמיר כן, אינו מפרש כפירושים הנ"ל, אלא מפרש "הדרן" במשמעות של הצהרה או הבטחה לחזור בעתיד על המסכת. פירוש זה הוצע לראשונה כתרגום ל"הדרן" לפני כתשעים שנה בלבד⁸, ובימינו יש מי שסבורים שהוא הפירוש ה"פשוט"⁹. הבה נראה האם פירוש חדש זה עולה בקנה אחד עם מבנה השפה הארמית.

האם "הדרן" יכול להיות פועל בזמן עתיד, כלומר, "נחזור" בעתיד? כל מי שלמד פרק בדקדוק הלשון הארמי יודע שצורות הפועל הארמיות בזמן עתיד – כמו המקבילות להן בעברית – נוצרות על ידי הוספת תחיליות בכל הצורות: אותיות אית"ן. הפועל למדברים בעתיד הוא "נהדר", ולא "הדרן"¹⁰. לכן העדר אות תחילית לציון זמן עתיד ("אותיות אית"ן+ל") בפועל "הדרן" מלמד שאין זה לשון עתיד.

האם "הדרן" יכול להיות פועל בזמן הווה ("צורת בינוני"), ופירושו: "אנו חוזרים", ומשמע שגם בעתיד נחזור? עיון בלוחות הנטייה של שורש הד"ר¹¹ יגלה שהפועל "חוזרים" בזמן הווה נכתב בארמית הבבלית עם יו"ד: "הדרין", או בקיצור: "הדרי"; אבל הצורה "הֶדְרָן" היא צורת הבינוני לנקבות (= "חוזרות"; כגון בחולין נה, ב).

כדי ליתן טעם דקדוקי לפירוש המחמירים, אפשר לטעון שגם אם בארמית המקורית של מתקני נוסח "הדרן עלך" משמעות צורת הבינוני "הֶדְרָן" היא "חוזרות" ולא "חוזרים", חשוב לנו לא פחות הפירוש שמתכוונים אליו האומרים נוסח זה בימינו, למרות החלפת **זכרים בנקבות** המנוגדת לכללי הדקדוק¹².

אפשרות נוספת ליישב את פירוש המחמירים הוא להסכים שאכן באופן מילולי "הֶדְרָן" פירושו: "חֶזְרְנוּ", בזמן עבר, אלא שכאן מתכוונים לעתיד. לשימוש בפעלים בזמן **עבר במקום עתיד** ניתן למצוא תקדימים בעברית המקראית¹³.

בשם הגר"ח קנייבסקי מובא שאין חשש שאמירת "הדרן עלך" תיחשב נדר, כי "הדרן" אינו בלשון עתיד אלא הוא לשון בקשה ותפילה¹⁴, שנזכה לחזור על המסכת. כדי ליישב מבחינה לשונית פירוש זה שזוהי תפילה, ניתן להסביר ש"הדרן" הוא צורת ציווי בבניין פֶּעַל (עם כינוי מושא למדברים), ובו מבקשים מהמסכת: חֶזְרְ אֹתָנוּ עֲלֶיךָ! (מעין תפילת "השיבנו ה' אליך")¹⁵.

לסיכום: כדי לפרש את המילה "הדרן" במשמעות של הצהרה או הבטחה לעתיד ("אנו חוזרים" או "נחזור") צריך להידחק מבחינה דקדוקית. מי שחושש למשמעות של נדר ומוסיף "בלי נדר", עושה כן כנראה בגלל צירוף של שני גורמים: צמצום חשיבותם של כללי הלשון וההיגיון הדקדוקי, יחד עם "הידור" והרחקה מופלגים במצות "לא יחל דברו". כאמור, גם אם אין למילה "הדרן" במקורה משמעות של הצהרה לעתיד, הואיל וכיום יש המפרשים אותה כך, נוצר הצורך לחשוש שהמסיים יתכוון לפירוש זה וח"ו ייכשל בעוון נדרים.

לעומת זאת, מי שאינו מוסיף "בלי נדר", ממשיך את מנהג אבותינו עד הדור האחרון, ויכול לבחור ממגוון הפירושים הנ"ל שההסבר הדקדוקי שלהם מרווח יותר: "תִּזְרְתְּנוּ" (= הַתְּזַרָּה שלנו), "תִּזְרְנוּ", "הַדְרְנוּ" (= הַהֲדָר שלנו) או תפילה: "תִּזְרְ אוֹתְנוּ". יעשה כל אדם כמנהג אבותיו או כפי שיוורוהו רבותיו, ובלבד שיירבו סיומים בישראל, וְהָאֵמֶת וְהַשְּׁלוֹם אָהָבוּ.

הדרן עלך סוגיית הדרן!

¹ כיוצא בדבר, יש נוהגים לומר בסיום קריאת התורה בשמחת תורה נוסח "הדרן עלך אורייתא קדישתא" (א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, עמ' 150).

² וכמופיע למשל בבבא בתרא עד, ב. כן פירשו את נוסח "הדרן עלך" בעל ערוך השלם (ערך הדר³) ור' פרופ' ע"צ מלמד במהדורות התלמוד שפירש, וכן מסקנת פרופ' מירון לרנר, "לתולדות ההדרן" (בתוך: תורה לשמה: מחקרים לכבוד פרופ' ש"י פרידמן, ירושלים תשס"ח; בקישור זה) בהערות 39, 56.

³ השווה ללשון חז"ל בכתובות סז, סע"א "לחזור על הפתחים" ובעירובין ב, ו (לפי נוסח הדפוס): "וחזרתי על כל תלמידיו וביקשתי"; ואולי הוא מבניין פעל.

⁴ תשובת רה"ג מזכרת בספר האשכול: "לפיכך כל זמן שאדם גורס פרק וחוזר עליו כמנהג דרגילין רבנן למימר <נַהֲדַר מַר עֵלָה, הַדְרָנָא עֵלְךְ>". על הנוסח והביאור של דו-שיח זה ראה במאמרו של לרנר, שם, עמ' 164–175.

⁵ ספר החיים, ירושלים תרצ"ט, עמ' ה'. וע"ע: ר' אברהם בן משה כלפון הכהן, ברכת אברהם – ברכות, ג'רבה תרצ"ג, דף פח.

⁶ ראה: ר' פרופ' דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, א, עמ' קכט–קלד; רע"מ לוינ במאמר הנ"ל, עמ' עו ואילך.

⁷ בשו"ת שבט הקהתי (ח"ה סי' קע"ג ירושלים תשנ"ו, עמ' קה), לצד לימוד זכות על מנהג העולם, כותב ר' שמאי קהת גרוס: "ושמעתי שנוהגין לומר כשאומרין הדרן עלך דמוסיפין לומר בלי נדר, ונכון הוא". בשו"ת רבבות אפרים ח"ד סי' מ"ד אות ס"א (ממפיס, תשס"ו) הביא ר' אפרים גרינבלט הצעת חומרה זו בשם ידידו הרה"ג ר' חנוך הענך קרלנשטיין "נראה דצריך לומר בלי נדר". יש שהעירו שאדרבה, אמירת "בלי נדר" מוכיחה שכוונתו ב"הדרן" ל"נחזור", וגם אם אין כאן נדר, מכל מקום התחייבות יש כאן, ולכן המוסיף – גורע. וע"ע בספר "כל נדרי" לר' יצחק אליהו שטסמן, ירושלים תשע"ה, עמ' תק"ו.

⁸ לרנר (שם, בסוף הערה 30) מציין שהראשון שתירגם "נחזור" הוא ר' יוסף משאש, שו"ת מים חיים, פאס, תרצ"ד. במהדורת התלמוד של ר' עדין שטיינזלץ יוחס פירוש זה לר' חיים מפרידברג, אך המעיין בדבריו בספר החיים יראה שהוא מפרש באופן אחר, כמובא לעיל.

⁹ בספר "הדרן עלך" של ר' הדר יהודה מרגולין (ירושלים תשנ"ח, עמ' קמח–קמט) כתב שפירוש "הדרן" הוא כפשוטו (!) נחזור". ודבריו הועתקו ע"י ר' יחיאל מיכל שטרן (אוצר הידיעות השלם – ב, ירושלים תשע"א, עמ' לה).

¹⁰ כ"כ ר"י רצאבי "שלחן ערוך המקוצר" ד, יו"ד א, עמ' קס"ח, והר"י זילברשטיין, ווי העמודים וחשוקיהם – כב, תשרי תשע"ו, עמ' ס. ראה בספר הדקדוק של אמו"ר "דיקא נמי" (עמ' 63–65), ובמדריך למשתמש בסייעטא לתלמודא, עמ' 13.

¹¹ כגון בספר "דיקא נמי" (עמ' 64).

¹² אחרי הכל, "בנדריים הלך אחר לשון בני אדם" (נדריים מט, א). ייתכן שלכך רמז הגרא"ז מלצר בסוף הסכמתו ל"הדר יצחק", מאת ר' יצחק ווידלר, בהפנייתו לפיהמ"ש לרמב"ם בראש מסכת תרומות. ראה: ר' עמיהוד יצחק מאיר לוין, אוריתא - כ (סיום מסכת וסיום ש"ס), נתניה תשס"ו, עמ' עז.

¹³ ראה למשל פירוש ר' אברהם בן הרמב"ם לבראשית כג, יג: "ומאמרו נְתַתִּי – אע"פ שלא נתן עוד או לפי שבעברית משמש לשון העבר בטעם העתיד". ועל דברי הנביא מיכה (ז, ח) "כִּי נְפַלְתִּי – קְמַתִּי" פירש רד"ק: "אם נפלת בגלות עוד אקום, ואמר קְמַתִּי עבר במקום עתיד כדרך הנבואות, כי מה שאומר האל יתברך שיהיה, הוא קיים כאלו היה". ובתהלים קלו, כג כתב רד"ק: "ואמר זכר, ויפרקנו – עבר במקום עתיד, כמנהגם בנבואות. ובדברי רבותינו ז"ל: לזרעך נתתי את הארץ הזאת (בראשית טו, יח), אתן לא כתיב כאן, אלא נתתי, מכאן שמאמרו של הקב"ה מעשה". ר"י אברבנאל (שמואל ב ז, יז) נותן טעם פילוסופי להחלפת זמני הפועל שלפיו ניתן להחליף את הזמנים כמעט באופן חופשי: "ואין המלט מהיות בהם פעמים רבות עתיד במקום עבר ועבר במקום עתיד. והסבה גלויה אצל המעיינים כי הדברים העתידיים הם מאומתים אצל הנביאים כאלו עברו כבר, והעוברים תדבק בהם ההשפעה והידיעה כאלו הם עתידים להיות". מסתבר שדבריו מושפעים מדברי ר"י כספי. ראה: מ' קהן, השפה העברית בראי חכמת ההיגיון: משנתו הלוגית-הפילוסופית-הבלשנית של רבי יוסף כספי, בר אילן, 2018, עמ' 130.

¹⁴ רע"מ לוין במאמר הנ"ל, עמ' עז–עח, וע"ע: ר' מרדכי זיסקינד הגר, "שמחת מרדכי", תשפ"א, עמ' שעג.
¹⁵ לפי הצעה זו, יש דגש חזק באות ד' והשווא – נע (בדומה למסורת תימן המוזכרת בדברי ר"י רצאבי הנ"ל, המדגישה את הד', אמנם בדגש קל, לפי עדותו).

יש שדימו לכך את דברי המשגיח הגר"א לופיאן שאין חשש נדר במה שאומרים בברכת אהבה בערבית "נשיח בחוקיך וכו' ובהם נהגה יומם ולילה" שאינו אלא תפילה ובקשה (גליונות עומק הפשט, 164, א' בסיון תשע"ח). אך לפי דברינו, "הדרן" בלשון ציווי שפיר טפי מ"נשיח" ו"נהגה" שהם פעלים בלשון עתיד, כמו "אשנה פרק זה".